

Αθήνα, 7 Ιουνίου 2002

Αρ. πρωτ.: 3607.02.2.3

ΠΟΡΙΣΜΑ

Ολοκληρώνοντας τη διερεύνηση της αναφοράς της κ. ... (αρ. πρωτ. 3607/20.2.2002), ο Συνήγορος του Πολίτη συνέταξε και απευθύνει στον αρμόδιο Υπουργό Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων το παρόν πόρισμα, σύμφωνα με το άρθρο 4 παρ. 6 ν. 2477/97.

Η κ. ... και ο σύζυγός της ζήτησαν την απαλλαγή του γιού τους, μαθητή στο Λύκειο ..., από το μάθημα των θρησκευτικών. Η διεύθυνση του σχολείου, επικαλούμενη την υπ' αρ. Γ2/8904/29.11.95 εγκύκλιο του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων, πληροφόρησε τους γονείς ότι ως προϋπόθεση της απαλλαγής τίθεται η κατάθεση γραπτής δήλωσής τους «**ότι ο μαθητής είναι άθρησκος ή ετερόδοξος ή ετερόθρησκος**», καθώς και ότι επιπρόσθετη συνέπεια της δήλωσης αυτής θα είναι, πλην της απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών, η αναγραφή της δηλωθείσης ιδιότητας («*άθρησκος*» ή «*ετερόδοξος*» ή «*ετερόθρησκος*») στο οικείο πεδίο του απολυτηρίου του.

1. Ως προς το ζήτημα των προϋποθέσεων απαλλαγής, η σαφήνεια της εγκυκλίου δεν φαίνεται, κατ' αρχήν, να καταλείπει στη διεύθυνση του σχολείου περιθώρια διακριτικής ευχέρειας. Τίθεται, ωστόσο, ζήτημα αρμονίας αυτής καθ' εαυτήν της εγκυκλίου προς το γενικό πλαίσιο προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως αυτό τίθεται από το Σύνταγμα (άρθρο 13 παρ. 1), την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρο 9) και σειρά διεθνών συνθηκών. Το γενικό αυτό πλαίσιο επιβάλλει την απαλλαγή των ετεροθρήσκων μαθητών από την παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών (εφ' όσον θεωρηθεί δεδομένος και σύμφωνος προς το Σύνταγμα ο «*κατηχητικός*» και συνεπώς μονόπλευρος χαρακτήρας του μαθήματος αυτού), χωρίς η απαλλαγή αυτή να συνοδεύεται από οιαδήποτε έμμεση κύρωση ή **επαχθή προϋπόθεση**. Ως επαχθής προϋπόθεση θα μπορούσε να εκληφθεί ακόμη και η απαίτηση αποκάλυψης των πραγματικών θρησκευτικών πεποιθήσεων του μαθητή. Η ανωτέρω εγκύκλιος, αν και δεν φθάνει μέχρι του σημείου ν' απαιτήσει την αποκάλυψη αυτού καθ' εαυτό του ακολουθούμενου δόγματος ή θρησκευματος, απαιτεί, πάντως, ρητή επιλογή μεταξύ τριών ιδιοτήτων («*άθρησκος*» ή «*ετερόδοξος*» ή «*ετερόθρησκος*»), οι οποίες δεν είναι κενές περιεχομένου και δεν ταυτίζονται προς την ιδιότητα του «*μη ορθόδοξου*», αλλ' αντιθέτως ενέχουν μερική αποκάλυψη θρησκευτικών πεποιθήσεων. Ενδεχόμενη ελαφρά τροποποίηση της εγκυκλίου, ούτως ώστε το σχολείο ν' αρκείται σε δήλωση των γονέων **ότι ο μαθητής δεν είναι ορθόδοξος** (χωρίς, δηλαδή, ν' απαιτείται ρητή επιλογή μεταξύ των τριών εναλλακτικών ιδιοτήτων τις οποίες μνημονεύει η ισχύουσα εγκύκλιος), θα είχε, ομοίως, ως αποτέλεσμα την υποχρέωση αποκάλυψης πεποιθήσεων, έστω και αρνητικής, και συνεπώς δεν θα θεράπευε ολοσχερώς το εντοπιζόμενο πρόβλημα.

Τίθεται, συνεπώς, το ερώτημα, μήπως το σχολείο θα μπορούσε ν' αρκείται σε δήλωση των γονέων, **ότι απλώς επιθυμούν την απαλλαγή του μαθητή από το μάθημα των θρησκευτικών**. Το ενδεχόμενο αυτό θα μπορούσε, εκ πρώτης όψεως, να προσκρούσει στην ένσταση, ότι δικαίωμα απαλλαγής έχουν μόνον οι μη ορθόδοξοι, οπότε θα ήταν αμφίβολη η νομιμότητα μιάς ρύθμισης που θα επιχειρούσε να διευρύνει τον κύκλο των δικαιούχων, επεκτείνοντας το δικαίωμα και σε όσους ορθόδοξους επιθυμούν απλώς να μην διδάσκονται θρησκευτικά. Η απάντηση στην ένσταση αυτή έχει ως εξής: Το άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος («*Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική ... αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης*») δημιουργεί υποχρέωση της πολιτείας να παρέχει θρησκευτική εκπαίδευση, όχι όμως και υποχρέωση των πολιτών να την δέχονται. Συνεπώς, κατ' αρχήν, δικαίωμα απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών θα έπρεπε ν' αναγνωρισθεί ακόμη και

στους ορθοδόξους μαθητές. Αυτήν ακριβώς τη διέξοδο ακολούθησε, σε σχέση με το παρεμφερές ζήτημα του υποχρεωτικού εκκλησιασμού, και το (βραχύβιο) π.δ. 392/90 (άρθρο 5 παρ. 6: «... μαθητές που ανήκουν σε άλλο δόγμα ή θρήσκευμα, **καθώς και εκείνοι των οποίων οι γονείς θα ζητήσουν γραπτώς την εξαίρεσή τους**»), χωρίς να τεθεί ζήτημα συνταγματικότητας αυτού. Άλλωστε, ενδεχόμενη εκ του Συντάγματος «υποχρέωση» των ορθοδόξων μαθητών να παρακολουθούν το μάθημα των θρησκευτικών, θα ήταν νοητό να καταλαμβάνει μόνον όσους **δηλώνουν** ότι είναι ορθόδοξοι, και όχι τους σιωπούντες σχετικώς. Η συνταγματική κατοχύρωση επικρατούσης θρησκείας δεν σημαίνει, βεβαίως, ότι η ιδιότητα του μαθητή ελληνικού σχολείου αποτελεί άνευ άλλου τινός τεκμήριο (έστω και μαχητό) θρησκευτικών πεποιθήσεων. Ο συλλογισμός αυτός ουδόλως αμφισβητεί ή αναιρεί τον υποχρεωτικό χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών, παρά μόνον επιζητεί την απεξάρτηση του δικαιώματος απαλλαγής από την επαχθή προϋπόθεση της αποκάλυψης των θρησκευτικών πεποιθήσεων.

2. Επαχθή προϋπόθεση της απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών αποτελεί, επίσης, η αναγραφή της δηλωθείσης ιδιότητας («*άθρησκος*» ή «*ετερόδοξος*» ή «*ετερόθρησκος*») στο οικείο πεδίο του απολυτηρίου. Δεδομένης της σημασίας του απολυτηρίου λυκείου για την εκπαιδευτική και επαγγελματική σταδιοδρομία, η αναγραφή αυτή θα μπορούσε να επενεργήσει ως **αντικίνητρο** για την υποβολή αιτήσεως απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών. Θα πρέπει, πάντως, να θεωρείται βέβαιον ότι μία (θετική ή αρνητική) δήλωση θρησκεύματος, κατατεθείσα κατά την αρχή του σχολικού έτους με σκοπό την απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών, δεν είναι δεσμευτική ως προς την αναγραφή της στο απολυτήριο, δεδομένου ότι μπορεί ανά πάσα στιγμή (ακόμη και την ημέρα αποφοιτήσεως) ν' ανακληθεί ή να τροποποιηθεί, ούτως ώστε το οικείο πεδίο στο απολυτήριο να παραμείνει τελικώς κενό.

Ο Συνήγορος του Πολίτη είχε χειρισθεί στο παρελθόν αναφορές πολιτών για το ζήτημα αυτό, πλην όμως, διαπιστώνοντας ότι απάλειψη του θρησκεύματος από το απολυτήριο λυκείου θα ήταν δυνατή μόνο διά της νομοθετικής οδού, συμπεριέλαβε τις σχετικές επισημάνσεις του στην «*Ετήσια Έκθεσή*» του (όπου διατυπώνονται, συγκεντρωμένες κατά αρμόδιο Υπουργείο, οι νομοθετικής φύσεως προτάσεις του Συνηγόρου του Πολίτη σύμφωνα με το άρθρο 3 παρ. 5 ν. 2477/97) για το έτος 2000:

*«Η δήλωση θρησκεύματος στο σχολείο και η σχετική καταγραφή στο ατομικό σχολικό δελτίο του μαθητή δεν είναι αντισυνταγματική, καθώς αποτελεί απαραίτητη προϋπόθεση, προκειμένου ο μαθητής να μπορέσει να ασκήσει το δικαίωμά του να επιλέξει εάν θα παρακολουθήσει το μάθημα των θρησκευτικών ή θα απαλλαγεί από την παρακολούθηση αυτή. Αντιθέτως, ζήτημα νομιμότητας τίθεται για την αναγραφή του θρησκεύματος στο απολυτήριο λυκείου, το οποίο ακολουθεί τον κάτοχό του και επιδεικνύεται καθ' όλη τη διάρκεια του βίου του. Το ζήτημα, βέβαια, μπορεί να τεθεί μόνο για τα μέλλοντα να εκδοθούν απολυτήρια, αφού τα ήδη εκδοθέντα αποδίδουν στατικά την πραγματική κατάσταση της ημερομηνίας εκδόσεώς τους και η αλλοίωσή τους απαγορεύεται ... Η αναγραφή θρησκεύματος στο απολυτήριο λυκείου ή σε άλλα δημόσια έγγραφα, των οποίων η έκδοση είναι υποχρεωτική, δημιουργεί κινδύνους διακρίσεων με βάση τις θρησκευτικές πεποιθήσεις, καθώς υποχρεώνει τους πολίτες να δηλώσουν το θρήσκευμά τους ή να προβούν σε δήλωση ότι δεν επιθυμούν την αναγραφή του. Η πρόβλεψη της αναγραφής παραβιάζει το θεμελιώδες δικαίωμα αποσιώπησης των θρησκευτικών πεποιθήσεων. **Προτείνεται η απάλειψη της αναγραφής θρησκεύματος στο απολυτήριο λυκείου προς κατοχύρωση της αρνητικής θρησκευτικής ελευθερίας των αποφοίτων και αποσόβηση αθέμιτων δυσμενών διακρίσεων σε βάρος θρησκευτικών μειονοτήτων**».*

Επί πλέον, ο Συνήγορος του Πολίτη (έγγραφο υπ' αρ. πρωτ. 5807.99.2.3 & 7652.00.2.2/31.7.2000) έχει παρακαλέσει την Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα να διερευνήσει το ζήτημα, κατά πόσον η αναγραφή θρησκεύματος στα απολυτήρια λυκείου είναι συμβατή με τον ν. 2472/97. Επί του εγγράφου εκείνου, καθώς επίσης και επί των εισηγήσεων της «*Ετήσιας Έκθεσης*», δεν έχει υπάρξει συνέχεια.

3. Ο Συνήγορος του Πολίτη έθεσε τις ανωτέρω επισημάνσεις υπ' όψιν της αρμόδιας Διεύθυνσης Σπουδών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης και ζήτησε τις απόψεις του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων σχετικά με το αν, προκειμένου ν' απαλλαγεί ένας μαθητής από το μάθημα των θρησκευτικών, ορθώς απαιτείται γραπτή δήλωση των γονέων του «ότι ο μαθητής είναι άθρησκος ή ετερόδοξος ή ετερόθρησκος», ή αν θα έπρεπε (κατόπιν σχετικής τροποποιητικής εγκυκλίου) ν' αρκεί δήλωσή τους ότι απλώς «*επιθυμούν την απαλλαγή του μαθητή από το μάθημα των θρησκευτικών*».

Η απάντηση της Διεύθυνσης Σπουδών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης (27539/Γ2/23.5.2002) έχει ως εξής: «*Το ΥΠΕΠΘ, σύμφωνα με το γράμμα και το πνεύμα του Ν. 1566 (άρθρο 1) και την απόφαση του Συμβουλίου της Επικρατείας 3356/1995 (Τμήμα Στ'), προτίθεται να εκδώσει εγκύκλιο διαταγή στην οποία θα αναφέρεται ότι απαλλαγή μαθητή της Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης από το μάθημα των Θρησκευτικών πρέπει να στηρίζεται σε δήλωση του ιδίου αν είναι ενήλικος, ή άλλως των γονέων του, ότι δεν είναι Χριστιανός Ορθόδοξος, χωρίς να είναι υποχρεωτική η αναφορά του θρησκευόμενου στο οποίο ανήκει. Στην περίπτωση της απαλλαγής από την παρακολούθηση του μαθήματος των Θρησκευτικών, στη θέση του θρησκευόμενου δεν υπάρχει λόγος αναγραφής ενδείξεως*».

Η διακηρυσσόμενη πρόθεση του Υπουργείου κινείται προς την ορθή κατεύθυνση, αφού οδηγεί, τουλάχιστον, στην κατάργηση της απαίτησης δήλωσης συγκεκριμένου θρησκευόμενου ή ρητής επιλογής μεταξύ τριών συγκεκριμένων ιδιοτήτων («*άθρησκος*» ή «*ετερόδοξος*» ή «*ετερόθρησκος*»). Βέβαια, όπως είχε επισημανθεί παραπάνω, η απαίτηση δήλωσης ότι ο μαθητής δεν είναι ορθόδοξος επιφέρει ως αποτέλεσμα την υποχρέωση μερικής αποκάλυψης πεποιθήσεων, έστω και αρνητικής (τί *δεν* είναι ο μαθητής), και συνεπώς δεν θεραπεύει ολοσχερώς το εντοπιζόμενο πρόβλημα. Ωστόσο, υπό το κράτος της νομολογίας, την οποίαν προσφυώς επικαλείται το Υπουργείο, η προκειμένη ενδιάμεση λύση εμφανίζεται ως η μόνη εφικτή. Πράγματι, με την απόφαση 3356/95, το Συμβούλιο Επικρατείας έκρινε ως εξής:

«Εν όψει του γνωστού τοις πάσιν γεγονότος, ότι η συντριπτική πλειοψηφία του ελληνικού λαού πρεσβεύει την Ορθόδοξη Χριστιανική Θρησκεία (ΣτΕ 3533/1986) ως τούτο άλλωστε μαρτυρείται και από την γενομένην στην κεφαλίδα του Συντάγματος επίκληση της Αγίας Τριάδος, σε συνδυασμό με το άρθρο 3 του Συντάγματος, με το οποίον το Ορθόδοξο Χριστιανικό Δόγμα χαρακτηρίζεται ως "Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα", συνάγεται ότι σκοπός της παρεχομένης στα σχολεία παιδείας είναι, μεταξύ των άλλων, και η "ανάπτυξη" της θρησκευτικής συνείδησης των ελληνοπαίδων σύμφωνα με τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής διδασκαλίας, στην οποίαν, κατά τεκμήριο, εν όψει των εκτεθέντων, αποβλέπουν οι γονείς των αντλώντας από το άρθρο 13 του Συντάγματος, το δικαίωμα ... να καθορίζουν οι ίδιοι την θρησκευτική αγωγή των τέκνων τους, σύμφωνα με τις δικές τους θρησκευτικές πεποιθήσεις. Υπό την έννοια αυτή και προκειμένου να τύχει εφαρμογής η διάταξη του άρθρου 16 παρ. 2 του Συντάγματος, προκειμένου δηλαδή να "αναπτυχθεί" η θρησκευτική συνείδηση των μαθητών σύμφωνα με την διδασκαλία της ορθόδοξης χριστιανικής πίστης, οι μαθητές είναι υποχρεωμένοι ... να παρακολουθούν το μάθημα των θρησκευτικών, το οποίον, όπως είναι αυτονόητο, εν όψει των εκτεθέντων πρέπει να διδάσκεται στα σχολεία σύμφωνα με τις αρχές της ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας Και ναι μεν η δημόσια συμμετοχή των μαθητών στις ως άνω θρησκευτικές εκδηλώσεις και η παρακολούθηση υπ' αυτών του μαθήματος των θρησκευτικών αποτελούν έμπρακτη δήλωση περί των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων, δεν έρχονται όμως, εκ τούτου και μόνον, σε αντίθεση με το άρθρο 13 του Συντάγματος, δοθέντος ότι δεν είναι δυνατή η επιβαλλομένη από το άρθρο 16 παρ. 2 αυτού "ανάπτυξη" της θρησκευτικής τους συνείδησης, χωρίς την ως άνω δήλωση περί των θρησκευτικών τους πεποιθήσεων. Είναι όμως πρόδηλον ότι εάν ένας ή περισσότεροι μαθητές, άλλως οι γονείς τους ..., δηλώσουν καθ' οιονδήποτε τρόπον, ότι για λόγους θρησκευτικής συνείδησης, ήτοι διότι είναι ετερόδοξοι, ετερόθρησκοι ή άθεοι, δεν επιθυμούν να παρακολουθήσουν την διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών ..., ο Διευθυντής έχει υπηρεσιακό καθήκον ... να προβεί αμέσως σε όλες τις αναγκαίες, κατά το νόμο ενέργειες, ούτως ώστε οι μαθητές αυτοί ... να μην παρακολουθούν την διδασκαλία του μαθήματος των θρησκευτικών, χωρίς βεβαίως η αποχή τους αυτή να συνεπάγεται για τους ίδιους οποιασδήποτε μορφής σχολική κύρωση Ακόμα δε και εάν μιά τέτοια άρνηση του μαθητή, άλλως των γονέων του, δεν συνοδεύεται από επίκληση λόγων θρησκευτικής συνείδησης ο Διευθυντής έχει και πάλι την υποχρέωση, που απορρέει από τις αυτές πιο πάνω διατάξεις, να διερευνήσει μήπως τυχόν η άρνηση αυτή οφείλεται σε τέτοιου είδους λόγους, ούτως ώστε να συμπεριφερθή αναλόγως, σύμφωνα με

όσα εκτίθενται πιο πάνω. Η έρευνα δε αυτή, ως συνέπεια της αντίστοιχης δήλωσης του μαθητού ... περί μη συμμετοχής αυτού στο μάθημα των θρησκευτικών και στις λοιπές θρησκευτικές εκδηλώσεις, ως και η ίδια η δήλωση, δεν απαγορεύονται από το άρθρο 13 του Συντάγματος, διότι δεν αποτελούν μέσον προς δίωξη του μαθητή λόγω των διαφόρων ενδεχομένως, θρησκευτικών του πεποιθήσεων, οι οποίες πρέπει πάντως να είναι σεβαστές, αλλά όλως αντιθέτως, αποβλέπουν εις το να διευκολύνουν τον μαθητή να απολαύσει “ανεμπόδιστα” την ελευθερία της θρησκευτικής του συνείδησης».

Κατά την ως άνω απόφαση, πρώτον μεν κρίνεται **υποχρεωτική** για τους ορθοδόξους μαθητές η παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών, δεύτερον δε κρίνεται **θεμιτή η απαίτηση αποκάλυψης** των θρησκευτικών πεποιθήσεων των μαθητών ως προϋπόθεση απαλλαγής αυτών από την παρακολούθηση του μαθήματος. Δεν φαίνεται, έτσι, να καταλείπονται περιθώρια για λυσιτελή υποστήριξη της άποψης περί της δυνατότητας απαλλαγής ακόμη και ορθοδόξων μαθητών (διά δηλώσεώς τους ότι απλώς επιθυμούν την απαλλαγή) από το μάθημα των θρησκευτικών, αφού ως ανελαστική προϋπόθεση της απαλλαγής ενός μαθητή κρίνεται η απόδειξη (διά σχετικής δηλώσεως) της ιδιότητας αυτού ως μη ορθοδόξου (ειδ’ άλλως θα ενέπιπτε στη γενική «υποχρέωση»). Απευθυνόμενος, ως εκ της θέσεώς του, προς τη διοίκηση, ο Συνήγορος του Πολίτη δεν θεωρεί σκόπιμη την επιμονή σε εισηγήσεις αντίθετες προς τη νομολογία.

4. Τέλος, ως προς το ζήτημα της αναγραφής θρησκευμάτων στο απολυτήριο λυκείου, η ενδιάμεση λύση που δίδει το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων («στην περίπτωση της απαλλαγής από την παρακολούθηση του μαθήματος των Θρησκευτικών, στη θέση του θρησκευματος δεν υπάρχει λόγος αναγραφής ενδείξεως») είναι μερικώς μόνον ικανοποιητική. Ειδικότερα, αφ’ ης στιγμής παρέχεται στους επιθυμούντες απαλλαγή από το μάθημα των θρησκευτικών η δυνατότητα να υποβάλουν, κατά τα ανωτέρω, αρνητική δήλωση (ότι δεν είναι ορθόδοξοι), οι δι’ αυτού του τρόπου απαλλασσόμενοι αποκτούν, αυτόχρονα, τη δυνατότητα απόκτησης απολυτηρίου στο οποίο η ένδειξη «θρήσκευμα» να παραμένει **κενή**. Από πλευράς προστασίας προσωπικών δεδομένων, η εξέλιξη αυτή είναι θετική.

Ωστόσο, έστω και ασυμπλήρωτη, η εν λόγω ένδειξη **διατηρείται** στο οικείο έντυπο, με αποτέλεσμα την έμμεση γνωστοποίηση, αν όχι των πεποιθήσεων ενός εκάστου, τουλάχιστον του γεγονότος ότι ο κάτοχος του απολυτηρίου επέλεξε ν’ απαλλαγεί από την παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών. Ο Συνήγορος του Πολίτη έχει ήδη εξαντλήσει τα περιθώρια παρέμβασής του επί του θέματος αυτού, διατυπώνει, όμως, την ελπίδα, ότι θα εφαρμοσθούν και για το απολυτήριο λυκείου οι θέσεις τις οποίες έχει ήδη λάβει η νομολογία (απόφαση 2281/2001 της Ολομέλειας Συμβουλίου Επικρατείας) για το δελτίο αστυνομικής ταυτότητας:

«Όσοι Έλληνες αρνηθούν να αναγράφεται το θρήσκευμα ή οι όποιες θρησκευτικές τους πεποιθήσεις στο δελτίο ταυτότητας, η άρνηση δε αυτή βεβαιώνεται από δημόσια αρχή σε κρατικό έγγραφο, που μάλιστα επιδεικνύεται σε κάθε αρχή και υπηρεσία καθώς και σε οποιονδήποτε ιδιώτη ..., αναγκάζονται να αποκαλύψουν εμμέσως, και οιονεί δημόσια, μία πλευρά της ενδιάθετης στάσης τους απέναντι στο θείο. Ταυτόχρονα δε διαφοροποιούνται παρά τη θέλησή τους και με την επέμβαση κρατικών οργάνων, από εκείνους τους Έλληνες που ομολογούν τις θρησκευτικές τους πεποιθήσεις με την αναγραφή αυτών στα δελτία ταυτότητας. Η αναγραφή ... παρέχει έδαφος ενδεχόμενων διακρίσεων, δυσμενών ή ευμενών, και ενέχει συνεπώς τον κίνδυνο προσβολής της θρησκευτικής ισότητας».

Με κριτήριο τον υποχρεωτικό χαρακτήρα της αναγραφής (έστω και της διατήρησης **κενού** του οικείου πεδίου), καθώς και τη διαρκή ανάγκη επίδειξης ή υποβολής σε αρχές ή ιδιώτες, η αναλογία μεταξύ του δελτίου αστυνομικής ταυτότητας και του απολυτηρίου λυκείου είναι προφανής.

Κατόπιν τούτων, ο Συνήγορος του Πολίτη ολοκληρώνει την παρέμβασή του, διαπιστώνοντας την ορθή κατεύθυνση προς την οποία κινείται η διακήρυξη προθέσεων του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων (έγγραφο υπ’ αρ. πρωτ. 27539/Γ2/23.5.2002 της Διεύθυνσης Σπουδών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης: «**απαλλαγή μαθητή ... από το μάθημα των**

Θρησκευτικών πρέπει να στηρίζεται σε δήλωση ... ότι δεν είναι Χριστιανός Ορθόδοξος, χωρίς να είναι υποχρεωτική η αναφορά του θρησκευάτος στο οποίο ανήκει»), διατυπώνοντας την ελπίδα ότι η σχετική εγκύκλιος θα εκδοθεί το συντομότερο δυνατό, και έχοντας εκθέσει, ως ανωτέρω, τους λόγους για τους οποίους κρίνει σκόπιμη μιά **ακόμη εντονότερη** προστασία της θρησκευτικής ελευθερίας και του απορρήτου προσωπικών δεδομένων στον χώρο της εκπαίδευσης.

Γιώργος Καμίνης
Βοηθός Συνήγορος του Πολίτη

Πληροφορίες: Μιχάλης Τσαπόγας (τηλ. 72 89 633, φαξ 72 89 643)

Γνωστοποίηση (άρθρο 4 παρ. 6 ν. 2477/97): Υπουργό Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων, κύριο Πέτρο Ευθυμίου

Κοινοποίηση:

- Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, Ομήρου 8, 105 64 ΑΘΗΝΑ
- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων (Μητροπόλεως 15, 101 85 ΑΘΗΝΑ):
 1. Γενικό Γραμματέα Θρησκευμάτων
 2. Ειδικό Γραμματέα Σπουδών, Επιμόρφωσης & Καινοτομιών
 3. Διεύθυνση Σπουδών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης / Τμήμα Γ'
 4. Διεύθυνση Ετεροδόξων & Ετεροθρήσκων
- Κυρία ...

Αθήνα, 15 Νοεμβρίου 2004
Αρ. πρωτ.: 19905.04.2.1

Χειριστές:

Μιχάλης Τσαπόγας, Ανθή Σπανού,
Ιωάννα Τουρκοχωρίτη
Τηλέφωνα: 210-7289633,
210-7289818, 210-7289806
Φαξ: 210-7289643

Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων
Διεύθυνση Σπουδών Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης
Τμήμα Γ'
Ερμού 15
101 85 ΑΘΗΝΑ

Αξιότιμοι κύριοι,

Ο Συνήγορος του Πολίτη, στο πλαίσιο των αρμοδιοτήτων του σύμφωνα με τα άρθρα 3 & 4 ν. 3094/2003, εξετάζει την από 8.11.2004 αναφορά (αρ. πρωτ. 19905) του κ.

Από την αναφορά προκύπτει ότι ο κ. ... και η σύζυγός του ζήτησαν την απαλλαγή του γιού τους, μαθητή του Γυμνασίου ..., από το μάθημα των Θρησκευτικών, ο διευθυντής του Γυμνασίου παρέπεμψε το αίτημα στη Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης ..., και, τέλος, η εν λόγω Διεύθυνση έθεσε ως προϋπόθεση της απαλλαγής τη δήλωση των γονέων, ότι δεν είναι χριστιανοί ορθόδοξοι.

Με αφορμή παλαιότερες αναφορές, μας είναι ήδη γνωστή η υπ' αρ. πρωτ. 61723/Γ2/13.6.2002 εγκύκλιός σας («η απαλλαγή πρέπει να στηρίζεται σε δήλωση του ίδιου του μαθητή αν είναι ενήλικος ή των γονέων του αν είναι ανήλικος στην οποία θα αναφέρει ότι δεν είναι Χριστιανός Ορθόδοξος»), την οποία προφανώς εφαρμόζει, εν προκειμένω, η οικεία Διεύθυνση Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης. Για το ζήτημα αυτό, ο Συνήγορος του Πολίτη (πόρισμα υπ' αρ. πρωτ. 3607.02.2.3/7.6.2002) είχε υποστηρίξει ότι η θρησκευτική ελευθερία περιλαμβάνει και δικαίωμα επιλογής ανάμεσα στη θρησκευτική εκπαίδευση που παρέχει το σχολείο, σ' εκείνη που παρέχεται δι' άλλων τρόπων ή ακόμη και στην ολοσχερή απουσία θρησκευτικής εκπαίδευσης:

«Το γενικό πλαίσιο προστασίας της θρησκευτικής ελευθερίας, όπως αυτό τίθεται από το Σύνταγμα (άρθρο 13 παρ. 1), την Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (άρθρο 9) και σειρά διεθνών συνθηκών, επιβάλλει την απαλλαγή των ετεροθρήσκων μαθητών από την παρακολούθηση του μαθήματος των θρησκευτικών ..., χωρίς η απαλλαγή αυτή να συνοδεύεται από οιαδήποτε έμμεση κύρωση ή επαχθή προϋπόθεση. Ως επαχθής προϋπόθεση θα μπορούσε να εκληφθεί ακόμη και η απαίτηση αποκάλυψης των πραγματικών θρησκευτικών πεποιθήσεων του μαθητή. ... [Τυχόν απαίτηση] δήλωσης των γονέων ότι ο μαθητής δεν είναι ορθόδοξος, θα είχε ως αποτέλεσμα την υποχρέωση αποκάλυψης πεποιθήσεων, έστω και αρνητικής. Τίθεται, συνεπώς, το ερώτημα, μήπως το σχολείο θα μπορούσε ν' αρκείται σε δήλωση των γονέων, ότι απλώς επιθυμούν την απαλλαγή του μαθητή από το μάθημα των θρησκευτικών. Το ενδεχόμενο αυτό θα μπορούσε, εκ πρώτης όψεως, να προσκρούσει στην ένσταση, ότι δικαίωμα απαλλαγής έχουν μόνον οι μη ορθόδοξοι, οπότε θα ήταν αμφίβολη η νομιμότητα μιάς ρύθμισης που θα επιχειρούσε να διευρύνει τον κύκλο των δικαιούχων, επεκτείνοντας το δικαίωμα και σε όσους ορθοδόξους επιθυμούν απλώς να μην διδάσκονται θρησκευτικά. Η απάντηση στην ένσταση αυτή έχει ως εξής: Το άρθρο 16 παρ. 2 του Συντάγματος ("Η παιδεία αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική ... αγωγή των Ελλήνων, την ανάπτυξη της εθνικής και θρησκευτικής συνείδησης") δημιουργεί υποχρέωση της πολιτείας να παρέχει θρησκευτική εκπαίδευση, όχι όμως και υποχρέωση των πολιτών να την δέχονται. Συνεπώς, κατ' αρχήν, δικαίωμα απαλλαγής από το μάθημα των θρησκευτικών θα έπρεπε ν' αναγνωρισθεί ακόμη και στους ορθοδόξους μαθητές. Αυτήν ακριβώς τη διέξοδο ακολούθησε, σε σχέση με το παρεμφερές ζήτημα του υποχρεωτικού εκκλησιασμού, και το (βραχύβιο) π.δ. 392/90 (άρθρο 5 παρ. 6: "... μαθητές που ανήκουν σε άλλο δόγμα ή θρήσκευμα, καθώς και εκείνοι

των οποίων οι γονείς θα ζητήσουν γραπτώς την εξαίρεσή τους”), χωρίς να τεθεί ζήτημα συνταγματικότητας αυτού. Άλλωστε, ενδεχόμενη εκ του Συντάγματος “υποχρέωση” των ορθοδόξων μαθητών να παρακολουθούν το μάθημα των θρησκευτικών, θα ήταν νοητό να καταλαμβάνει μόνον όσους δηλώνουν ότι είναι ορθόδοξοι, και όχι τους σιωπούντες σχετικώς. Η συνταγματική κατοχύρωση επικρατούσης θρησκείας δεν σημαίνει, βεβαίως, ότι η ιδιότητα του μαθητή ελληνικού σχολείου αποτελεί άνευ άλλου τινός τεκμήριο (έστω και μαχητό) θρησκευτικών πεποιθήσεων. Ο συλλογισμός αυτός ουδόλως αμφισβητεί ή αναιρεί τον υποχρεωτικό χαρακτήρα του μαθήματος των θρησκευτικών, παρά μόνον επιζητεί την απεξάρτηση του δικαιώματος απαλλαγής από την επαχθή προϋπόθεση της αποκάλυψης των θρησκευτικών πεποιθήσεων».

Οι ανωτέρω εισηγήσεις του Συνηγόρου του Πολίτη δεν είχαν, τότε, τύχει αποδοχής από το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων. Ακολούθησε, ωστόσο, η υπ’ αρ. 77^Α/25.6.2002 απόφαση της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, η οποία ορίζει τα εξής:

«Σύμφωνα με το άρθρο 2 περ. α’ και β’ ν. 2472/1997, το θρήσκευμα αποτελεί δεδομένο προσωπικού χαρακτήρα και μάλιστα ευαίσθητο. ... Εν προκειμένω, όπως προκύπτει από τις σχετικές ρυθμίσεις, το θρήσκευμα στα σχολεία καταχωρίζεται, μεταξύ άλλων, στους απολυτήριους τίτλους των μαθητών της στοιχειώδους και της μέσης εκπαίδευσης και στο αρχείο που περιλαμβάνει τις δηλώσεις των γονέων και κηδεμόνων των μαθητών οι οποίοι, με βάση την προαναφερθείσα δήλωση, απαλλάσσονται από το μάθημα των θρησκευτικών. Ειδικότερα: Η αναγραφή του θρησκεύματος στους απολυτήριους τίτλους των μαθητών στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης προσβάλλει την αρχή της αναγκαιότητας. ... Το αυτό συμβαίνει και με την υποχρεωτική δήλωση του θρησκεύματος που προβλέπεται ως αναγκαία προϋπόθεση για την απαλλαγή μαθητή από τα θρησκευτικά. Διότι τούτο, αφενός μεν θα αντέβαινε προς την **αρνητική θρησκευτική ελευθερία** τόσο των ενδιαφερόμενων μαθητών όσο και των γονέων και κηδεμόνων τους, αφετέρου θα προσέκρουε προς το ειδικότερο δικαίωμα των γονέων “όπως εξασφαλίζωσι την μόρφωσιν και εκπαιδεύσιν [των παιδιών τους], συμφώνως προς τα ιδίαις αυτών θρησκευτικὰς και φιλοσοφικὰς πεποιθήσεις” (άρθρο 2 Πρώτου Πρωτοκόλλου ΕΣΔΑ). Πράγματι, όπως παγίως ερμηνεύεται από τα δικαιοδοτικά όργανα του Στρασβούργου, το δικαίωμα αυτό αναφέρεται και στις γενικότερες κοσμοθεωρητικές αντιλήψεις τις οποίες, πέραν των αμιγώς θρησκευτικών, οι γονείς ενδεχομένως ακολουθούν, και βάσει των οποίων επιθυμούν να διαπαιδαγωγήσουν τα παιδιά τους. **Δεν είναι συνεπώς απαραίτητο να είναι άθεοι, ετερόδοξοι ή ετερόθρησκοι, για να ζητήσουν την απαλλαγή των παιδιών τους από το μάθημα των θρησκευτικών.** ... Για τους λόγους αυτούς, σύμφωνα με τα άρθρα 19 § 1 γ’ και 21 § 1 ν. 2472/1997, η Αρχή απευθύνει σύσταση, προειδοποιεί και καλεί τον υπεύθυνο επεξεργασίας του Υπουργείου Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, μέσα σε εύλογο χρόνο – και πάντως όχι περισσότερο απ’ όσο είναι αναγκαίος για την τροποποίηση των σχετικών ρυθμίσεων και την προσαρμογή των σχετικών πρακτικών – να συμμορφωθεί προς το περιεχόμενο της παρούσας απόφασης και ειδικότερα: ... 2. Να εκδώσει κάθε αναγκαία οδηγία προς τις οικείες εκπαιδευτικές αρχές και τους διευθυντές των σχολείων ώστε, εφεξής, από τους γονείς ή κηδεμόνες που επιθυμούν τα παιδιά τους να απαλλαγούν από το μάθημα των θρησκευτικών να μην ζητείται να δηλώνουν αν είναι άθρησκοι, ετερόδοξοι ή ετερόθρησκοι, αλλά **να ασκούν το δικαίωμα τους αυτό κατ’ επίκληση των πεποιθήσεών τους και χωρίς να προβαίνουν σε καμία περαιτέρω διευκρίνιση**».

Δεδομένου του υποχρεωτικού χαρακτήρα των αποφάσεων της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, τίθεται ήδη το ζήτημα, αν το Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων έχει έκτοτε προσαρμόσει σχετικά την πρακτική των υπηρεσιών του. Παρακαλώ να ενημερώσετε τον Συνήγορο του Πολίτη, το συντομότερο δυνατό, για τις απόψεις, προθέσεις και ενέργειές σας επί της εκκρεμότητας αυτής. Σας ευχαριστώ εκ των προτέρων για τη συνεργασία.

Με τιμή,

Ανδρέας Τάκης
Βοηθός Συνήγορος του Πολίτη

Κοινοποίηση:

- Υπουργείο Εθνικής Παιδείας & Θρησκευμάτων / Γραφείο Υπουργού, Μητροπόλεως 15, 101 85 ΑΘΗΝΑ
- Αρχή Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα, Κηφισίας 1-3, 115 23 ΑΘΗΝΑ
- Κύριο ...